

УДК:81:-811

Асылбекова Ч.А.

филология илимдеринин кандидаты, доцент

Дарбанов Б.Е.

филология илимдеринин доктору, профессор

*Жалал-Абад мамлекеттик университети***«ЖАЙ» КОНЦЕПТИНИН НЕГИЗГИ ТҮШҮНҮКТӨРҮ****Асылбекова Ч.А.**

кандидат филологических наук, доцент

Дарбанов Б.Е.,

доктор филологических наук,

профессор

*Жалал-Абадский государственный университет***ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ КОНЦЕПТА «ЖАЙ»****Asylbekova Ch.A.**

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

B.E. Darbanov,

Doctor of Philology, Professor

*Jalal-Abad State University***BASIC CONCEPTS INCLUDED IN THE CONCEPT «ZHAI»**

Аннотация. Бул макалада “Жай” концептинетиешелүү негизги түшүнүктөрдү, локативдик маанидеги терминдерди серептеп, айрым учурларда алардын чечмелеништери сунушталат. “Жай” концепти менен байланыштуу айрым түшүнүктөрдү он жети топтун алкагында келтирилген. Бул макаланын максатына жетүү үчүн тилдик бирдиктерди белгилүү бир тартипте топтоштуруп, классификациялап, системалаштырууга аракет жасалган. Негизги булактар катары энциклопедиялардан, илимий-популярдуу адабияттар, справочниктерден, сөздүктөрдөн, Интернеттеги сайттардан ж.б. ресурстардан пайдаланылган.

Ошондой эле, бул макалада “Жай” концепти менен байланыштуу айрым түшүнүктөрдү он жети топтун алкагында гана келтирилген жалпы саны жүз сексен төрт. Илимдин ар кыл чөйрөсүнө таандык терминдердин баарын жыйнактуу келтирүү атайын изилдөөнү талап кылат жана авторлор муну бир макаланын чегинде аткарууга мүмкүн эмес деп эсептешкен.

Негизги сөздөр: концепт, түшүнүк, локатив, антропоним, топоним, турак жай, термин, түйүндүү сөздөр.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные концепты и локативные термины, связанные с концептом «Жай», а в ряде случаев предлагаются их толкования. Некоторые понятия, относящиеся к понятию «Жай», представлены в семнадцати группах. Для достижения цели данной статьи была предпринята попытка сгруппировать, классифицировать и систематизировать языковые единицы в определенном порядке. Основными источниками являются энциклопедии, научно-популярная литература, справочники, словари, интернет-сайты и др. используемые ресурсы. Также в данной статье некоторые понятия, относящиеся к понятию «Жай», представлены только в рамках семнадцати групп, общее количество которых составляет сто восемьдесят четыре. Сведение воедино всех терминов, относящихся к разным областям науки, требует специального исследования, и авторы считали, что это невозможно сделать в рамках одной статьи.

Ключевые слова: концепт, понятие, локатив, антропоним, топоним, корпус, термин, ключевые слова.

Abstract. This article discusses the main concepts and locative terms associated with the “Zhai» concept, and in some cases their interpretations are proposed. Some concepts related to the concept of “Zhai” are presented in seventeen groups. To achieve the purpose of this article, an attempt was made to group, classify and systematize language units in a specific order. The main sources are ency-

clopedias, popular science literature, reference books, dictionaries, Internet sites, and other resources used. Also, in this article, some concepts related to the concept of "Zhai" are presented only within seventeen groups, the total number of which is one hundred and eighty-four. Piecing together all the terms relating to different fields of science requires special research, and the authors felt this could not be done within a single paper.

Key words: concept, concept, locative, anthroponym, toponym, corpus, term, key words.

Киришүү. Бул макаланын негизги максаты "Жай" концептине тиешелүү негизги түшүнүктөрдү, локативдик маанидеги терминдерди серептеп, айрым учурларда алардын чечмелеништерин сунуштоо. Бул максатка жетүү үчүн тилдик бирдиктерди белгилүү бир тартипте топтоштуруп, классификациялап, системалаштырууга аракет жасайбыз.

Материалдар жана методика.

Негизги булактар катары энциклопедиялардан, илимий-популярдуу адабияттар, справочниктерден, сөздүктөрдөн, Интернеттеги сайттардан ж.б. ресурстардан пайдаландык.

I. "Жай" концептинин борбордук түзүүчүлөрү:

1. Жай – 1) жаз менен күздүн ортосундагы жылдын мезгили – июнь, июль, август айлары;

2) орун, турак, мекен, үй, турак жай, чарбак, төшөк ж.б.;

3) акырын, тынч, жөнөкөй;

4) жаюу, жазуу ж.б.

2. Жер – орун, белгилүү бир жай.

3. Орун – 1) бир нерсени кое турган, отура турган ж.б. жай;

2) кызмат, ээлеп турган кызматы.

4. Турак – туруучу жай, турган, жашаган жер, турук алган орун ж.б. [1].

II. Мекеме-ишканалар, тейлөө тармактары менен байланыштуу түшүнүктөр:

1. Жогорку окуу жай.

2. Унаа жуучу жай – автоунааларды жууптазалоону жана алардын салондорун аарчууну жүргүзүүчү, чаңын соруп алуу сыяктуу кызматтарды көрсөтүүчү чакан ишкана [7].

3. Бут кийим оңдоочу жай.

4. Эс алуучу жай.

5. Өнөр жай.

6. Тамактануучу жай.

7. Телеаппаратура оңдоочу жай ж.б.

III. Укук маалыматтары, документацияга тиешелүү түшүнүктөр:

1. Туулган жайы – жаңы төрөлгөн ымыркайдын энесинин туруктуу жашаган жери, ошондой эле адам туулган жай.

2. Паспорттук стол.

3. Нотариус - (лат. notarius – жазмакер) –

өз кесиби катары атайын ыйгарым укуктуу нотариалдык иш-аракеттерди жасаган кызмат адамы жана анын ишканасы ... [7].

IV. Турак жайга тиешелүү түшүндүрмө сөздөр:

1. Турак жайга эч кимдин тийбестиги – граждандардын конституциялык укуктарынын бири, б. а. граждандын макулдугусуз анын үйүнө бийлик өкүлдөрү мыйзамда каралган учурда гана кире алышат.

2. Турак жай граждандык курулуш – турак үйлөрдү жана турак жай комплексин (турак жай кварталы, микрорайон) куруу.

3. Турак жай кооперациясы – кооперациянын турак үйлөрдү биргелешип куруу жана эксплуатациялоо үчүн бириккен түрү.

4. Турак жай маселеси – капитализм жараткан социалдыкпроблема. Шаар калкынын көбөйүшү, жер рентасынын жогорулашы турак жай акысынын улам кымбатташына алып келет.

5. Турак жай укугу – турак жай берүү тартибин жөнгө салуучу укук нормаларынын жыйындысы ... [7]. Баары – жыйырма төрт сөз.

V. Антропонимдик түшүнүктөр:

1. Бекбосун Жайчыбеков - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик туусунун авторлорунун бири.

2. Жайыл баатыр - Жайыл Коңурбай уулу (болжолдуу 1692-1779-80, Чүй өрөөнү) – солто уруусунун баатыры. Талкан бийдин небереси. Учурда Чүй облусунун Жайыл районуна Жайыл баатырдын ысымы ыйгарылып, эстелиги орнотулган [2].

3. Апаз Жайнаков - Кыргыз Республикасынын Эл артисти, обончу жана аткаруучу. Анын Түмөнбай Байзаковдун сөзүнө жазылган "Кыргыз жери" деген ырга жазылган обону эл арасында кеңири таркаган.

4. Жайнагүл Калчаева – маданияттын мыкты кызматкери, белгилүү ырчы.

5. Орунбеков Бакытбек Орунбекович – Кыргыз Республикасынын журналисттер союзунун мүчөсү.

6. Орунтай уулу Шарше - ат жабдыктарынын чебери.

7. Орунбаев Кирдибай – согуш жана эмгек

ардагери. Даңк орденинин ээси.

8. Жайлообаев Назармат – Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген мугалими ж. б. [7]. Аталган адам аттарынын баарында “Жай” концептинин элементтери бар.

VI. Топонимдик түшүнүктөр:

1. Жаңы жер – 1) Түндүк Муз океанындагы аралдардын тобу. Баренц жана Карск деңиздеринин ортосунда жайгашкан.

2) Сыр-Дарыя областындагы шаар. Ал 1957-жылы негизделген.

3) Баткен, Лейлек райондорундагы айылдар. 2. Жаңы-Жер-Улан – Ат-Башы өрөөнүнүн чыгышындагы Жаңы-Жер жана Улан сууларынын алабындагы табигый кооз жер.

3. Жаңы Зеландия.

4. Гренландия (Grenland) – дүйнөдөгү эң чоң арал.

5. Шотландия (Scotland) – Улуу Британиянын административдик-саясий бөлүгү. *Лэнд* сөзү менен аяктаган бардык мамлекеттердин, шаарлардын, аймактардын аталыштарында “Жай” концепти катышат. Анткени *land* сөзү кыргызчага которгондо жер, кургактык, өлкө, территория, топурак, жер аянты, жай, конуу, кондуруу, келүү ж.б. түшүнүктөрдү берет.

6. Доңуз-орун – Чоң Кавказдын ашуусу.

7. Ат-жайлоо мөңгүсү – Чоң Алай кырка тоосунун мөңгүсү.

8. Ат-жайлоо тоосу – Борбордук Тянь-Шандагы тоо [5].

9. Жайыттуу кырка тоосу – Чоң Кавказдагы тоо. Узундугу – 400 км., бийиктиги – 1541 метрге чейин.

10. Жай-Терек – Бабаш-Ата тоосунун түштүк этегинен орун алган.

11. Жайылган – Киров районундагы кыштак.

12. Жайылма – 1) Панфилов районуна караштуу кыштак. 2) Ноокат районундагы кыштак.

13. Жерге-Тал – 1) Нарын областындагы кыштак. 2) Тажикстандын Жерге-Тал районунун борбору, кыштак.

14. Жер-Үй – Тоң районундагы кыштак ж.б.

Эскертүү: мындагы топонимдер баштапкы булактан алынган бойдон өзгөртүүсүз киргизилди. Көпчүлүк райондор азыр башкача аталат.

VII. Айрым бир адамдарды атоочу түшүнүктөр:

1. Жай табар – өз эмгеги менен күн көргөн, жумушчу-дыйкан.

2. Жайчы – жай таштын жардамы менен аба ырайын өзгөртүп жиберүүчү сыйкырчы.

3. “Жайыл дасторкон” – жөө жомоктордо кезигүүчү кереметтүү буюм жана март адам. Ал башка кереметтүү нерселер (казан, саба, сандык, токмок ж.б.) сыяктуу элдин бактылуу келечек жөнүндөгү көркөм чыгармачылык фантазиясынан жаралган.

4. Жайсаң.

5. Жайдак төш ж.б. [1].

VIII. Кандайдыр бир окуялар жүрүүчү жайлар:

1. Кафедра – лекция окуу, доклад жасоо ж.б. үчүн жасалган бийик орун.

2. Окуя болгон жер (место происшествия) – кылмыш болгондуктан издери (уурдалган мүлк, жансыз дене же кылмышкер жашырган курал ж.б.) табылган имарат же участок.

3. Турган жери – өлкө жараны убактылуу жашап жаткан жер ...

IX. Кызматка тиешелүү түшүнүктөр:

1. Кызмат орун.

2. Ваканция (фр. *vacance* - бош) – мекемедеги, окуу жайындагы бош кызмат орун.

3. Орун басарлык - колдонмо психологиянын эмгек иш-аракетинин психологиялык жагын жана закон ченемин изилдеген тармагы.

4. Орун алмашуу (ротация – лат. *rotation* – тегеренүү, айлануу) – белгилүү бир жагдайда колдонулган буюмду же белгилүү бир кызматты аркалаган адамды регулярдуу түрдө алмаштыруу аракети [6].

5. Кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу – кызмат адамынын өз кызмат абалынан кызмат кызыкчылыгына кайчы келген пайдалануусу ж.б.

X. “Жай” концептинин убакытты кучагына алуучу түшүнүктөрү:

1. Жай – Жердин Түндүк жарым шарында жайкы күн-түн теңелүү (21 же 22-июнь) мезгилинен күзгү Күн токтолууга (23-сентябрга) чейинки жыл мезгили. Жыл мезгилдеринин астрономиялык узактыгы жайында – 93,6 суткага барабар.

2. Жай саратан.

3. Жергиликтүү убакыт (астрономияда) – жердин белгилүү орунунда аныкталган убакыт ... [5].

XI. Изилдөө объектиси “Жай” концепти менен байланыштуу илимдер:

1. География.

2. Геометрия.

3. Аймак таануу (край таануу).

4. Европа таануу.

5. Урбанистика.

6. Геодезия ж.б. Жалпы – 35 сөз.

XII. “Жай” концептинин флора-фауна-га тиешелүү алкактары:

1. Жайдак көздөр – сцинк тукумундагы кескелдириктер уруусу.
2. Жайдары кой – эт-май багытындагы кылчык жүндүү, куйруктуу кой породагы.
3. Жайкы бак – Ленинградда 1704-жылы түзүлгөн жай.
4. Жай саратаны – эбелек муруттуулар тукумундагы коңуз.
5. Жайчылар – окунь сымалдар түркүмүндөгү деңиз балыктарынын тукуму [5].
6. Төшөк канталасы – канталалар түркүмүндөгү кан соргуч ...

XIII. Жергиликтүү башкарууга тиешелүү терминдер:

1. Жергиликтүү бюджеттер – жергиликтүү мамлекеттик бийлик жана башкаруу уюмдарынын бюджеттери.
2. Жергиликтүү салык жана жыйым – жергиликтүү мамлекеттик бийлик жана башкаруу уюмдарынын кирешесин түзүүчү салык жана жыйым ... [7].

XIV. Тутумунда *locus, local* – орун мааниси бар түшүнүктөр:

1. Локализация (лат. *localis* – жергиликтүү, *locus* – орун) – бир нерсени белгилүү бир орунга тийиштүү кылуу; кандайдыр процесстин, аракетин, жайылыш ордун чектөө.
2. Локомобиль (лат. *locus* – орун жана *mobilis* – кыймылдуу) – бир агрегатка бириккен буу машиналары менен казандардан турган буу менен иштөөчү кыймылдуу же туруктуу установка.
3. Локомотив (лат. *loco moveo* – ордунан жылдырам).
4. Локомоциялар (лат. *locus* – орун жана *motio* – кыймыл) – жаныбарлар жана адамдын мейкиндикте активдүү орун алмашышын камсыз кылуучу кыймылы.
5. Локус (лат. *locus* – орун) – белгилүү гендин хромосомада же хромосоманын генетикасынын картасында алган орду [5].
6. Локалдык согуш (лат. *localis* – жергиликтүү) – салыштырмалуу аз сандагы өлкөлөрдү жана чектүү географияны, районду каптаган согуш.
7. Үндүк локация – объект чыгарган жана чагылдырган үндү анализдөөнүн жардамында объекттин жайгашкан ордун аныктоо.
8. Жергиликтүү климат.
9. Пайдалуу кендердин чыккан жери – саны, сапаты жана өндүрүштө колдонуу үчүн жарамдуулук шартына карата минералдык заттардын Жер астында же бетинде топтолушу [4].

10. Жергиликтүү өнөр жай – эл чарбасынын бир тармагы ж. б.; [2]. Жалпы – он сегиз бирдик.

XV. “Жай” концептинин илимий түшүнүктөрү:

1. Жай нейтрондор – энергиясы 100 кэв-тон аз болгон нейтрондор.
2. Жай разряд – газда өз алдынча болуп өтпөөчү электр разряды.
3. Жайылган бурч - 180°тагы бурч.
4. Комбинаторика – математиканын жөнөкөй “биригүүлөрү” изилденүүчү бөлүмү. Орун алмаштыруу – n предметти жайгаштырууда бардык мүмкүн болгон ыкма менен тартибин алмаштырып бириктирүү; алардын саны: $P_n = 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot \dots \cdot n = n!$
5. Коммутативдик (лат. *commutativus* – алмаштыруу) же коммутативдүүлүк (орун алмашуу) закону – кошуу жана көбөйтүүнүн $a+b = b+a$, $ab = ba$ формулалары менен туюнтулган касиеттери.

6. Жайылма толкун лампасы.

7. Гравиметриялык пункт – геодезиялык координаталары өлчөнгөн жер бетиндеги чекит [7].

8. Жай сүйлөм – кандайдыр бир окуяны, кубулушту, ой жүгүртүүнү, билдирүүнү, түшүндүрүүнү баяндап берүү максатында жайынча айтылган сүйлөм. Мисалы, *Той болду. Жаңы окуу жылы башталды. Ачуу – душман, акыл – дос*. [1].

9. Жайылма сүйлөм.

10. Орун бышыктооч ... ж.б.

XVI. “Жай” концептинин мал чарбачылыгы менен байланышкан түшүнүктөрү:

1. Жаздоо – көктөм, жазгы жайыт. Жаз алды менен тоо этеги, адыр-белес, дөңсөөкыр д. у. с. жерге көк эрте чыгып, тез жетилет.
2. Жайлоо – жайкы конуш, мал жайыты. Кыргызстанда мыкты жайлоолор көп. Алар Ак-Сай, Алай, Арпа, Суусамыр, Соң-Көл ж.б.
3. Жайлоо совети – 1927-жылдан Кыргызстандын тоолуу аймактарындагы совет бийлигинин органы болгон.
4. Жайыт – мал жаюуга пайдаланылуучу от жер. Табигый жана эгилме болуп бөлүнөт.
5. Жайыт жакшыртуу – жайыттын өндүрүмдүүлүгүн арттыруу үчүн жүргүзүлүүчү чаралар.
6. Жайыт чарбасы – айыл чарба тармагы.
7. Жайыт которуу – жайытты пайдалануу ирети.
8. Жайытта семиртүү – уй, кой ж. б. жайытта эттентүү [4].

9. Кыштоо – кышында кыштай турган жер ... Баары – 14.

XVII. “Жай” концептин чагылдырган ар кыл түшүнүктөр:

1. Жапалак токой – жерге жайылып өсүүчү дарак жана бадалдардын тобу (кайың, кедр, мырза карагай ж.б.).

2. Ветеринариялык изолятор (фр. *isolateur, isoler* – бөлүү ажыратуу) – жугуштуу ылаң менен ооруган жана ага шектүү мал өзүнчө багылуучу жай [2].

3. Жайнамаз – намаз орду, намаз окуудагы орун, төшөлгөн жай катары пайдаланылуучу таза ак кийиз ... [1].

Жыйынтыктар. Жогоруда биз “Жай” концепти менен байланыштуу айрым түшүнүктөрдү он жети топтун алкагында гана келтирдик (жалпы саны жүз сексен төрт). Алардын курамы алда канча чоң болушу ыктымал. Илимдин ар кыл чөйрөсүнө таандык терминдердин баарын жыйнактуу келтирүү атайын изилдөөнү талап кылат жана муну бир макаланын чегинде аткарууга мүмкүн эмес деп ойлойбуз.

Адабияттар:

1. КТС – Кыргыз тилинин сөздүгү / Ред. А. Акматалиев – Б.: «AVRASYA JAYINCILIK», 2010. – 1460 б.

2. КСЭ – Кыргыз совет энциклопедиясы (6 томдук) / Башкы ред. Б. Орузбаева – Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, Т. 2. В – Иридий. 1977. – 672 б.

3. Сартбекова Н.К. //Трудности перевода специальных терминов с английского языка на русский. (статья)// Вестник 3(29) КГУСТА с.222-226. Бишкек 2010.

4. СЭС – Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров – 4-изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 1632 б., ил.

5. СЭС – Советтик энциклопедиялык сөздүк / КСЭнин башкы ред. Б.Ө. Орузбаева // 4 томдук – Ф.: КСЭ, 1987. – 656 б.

6. Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English: 184500 words, phrases and meanings [Text] / A.S. Hornby – Great Clarendon Street: Oxford university press, 2010. – 1796 p.

7. Wikipedia.